

ГЕКСАМЕТР У РЕЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕКЛАДІВ ГІМНІВ ГОМЕРА)

Ірена Штаєр. Гекзаметр у рецепції Івана Франка (на матеріалі перекладів гімнів Гомера).

У статті розглянуто версифікаційні особливості перекладів гімнів Гомера. Силабо-тонічний відповідник античного гекзаметра (Д6с) помережаний дольниковими, тактовиковими, іншорозмірними та акцентними версами. У перекладах І. Франко дотримується латинської традиції, свідченням чого є домінування чоловічої цезури (85,9%) у гекзаметрах.

Ключові слова: гекзаметр, силабо-тонічний відповідник, дольник, акцентний вірш, тактовик, цезура.

Ірена Штаєр. Гекзаметр в рецепції Івана Франка (на матеріалі перекладів гімнів Гомера).

В статье рассмотрены версификационные особенности переводов гимнов Гомера. Кроме основного размера – силлабо-тонического аналога античного гекзаметра (Д6с), – фиксируется также дольниковые строки, тактовиковые, с другими размерами, акцентные. В переводах И. Франко придерживается латинской традиции, свидетельством чего является доминирование мужской цезуры (85,9%) в гекзаметрах.

Ключевые слова: гекзаметр, силлабо-тонический аналог, дольник, акцентный стих, тактовик, цезура

Irena Shtayer. Hexameter in Ivan Franko's Perception (based on Homeric Hymns Translations).

The article deals with versification features of Homeric hymns translations. Syllabotonic analogue to the classic hexameter (D6c) alternates with dol'nyks, and stress-timed, heterometric and accentual versets. In his translations, I. Franko keeps to the Latin tradition – as witnesses the predominance of masculine caesura (85.9%) in hexameters.

Key words: hexameter, syllabotonic correspondence, dol'nyk, accentual verse, stress-timed verse, caesura.

Українська література вперше пересіклася з античністю ще в часи прийняття християнства на Русі, тоді традиції античної культури прийшли до нас у візантійській рецепції. Засвоєння античного вірша в Україні почалося одночасно з появою братських шкіл (наприкінці XVI – на початку XVII ст.). Учні київських та львівських шкіл того часу читали в оригіналі Вергілія, Гомера, Горація та Овідія. Під впливом цих поетів вони писали власні вірші. На такий шлях їх скеровували теоретики віршування. Мелетій Смотрицький у розділі своєї „Граматики” „О просодії стихотворной”, у якому він виклав основи віршування, писав: „Извольяй же о сей пространнѣе извѣдати, да читаетъ греческихъ Омира и Исюда, латинскихъ Овідія, Віргилія і прочихъ і оніми можете удовольствоватися до сытости” [13, с. 239–352]. З середини XVII ст. в Україні вже системно вивчалася теорія художньої мови в курсах поетик, що читалися в Києво-Могилянській академії. Поетики базувалися на античній спадщині літературно-теоретичної думки й літератури („Поетика” та „Риторика” Арістотеля, „Наука поезії” Горація). Тому шляхи та форми рецепції античного тексту українською літературою розглядатимемо як результат розвитку тривалої традиції, назвавши прояви античної культури в нашому письменстві „українською античністю” (О. Гальчук).

Образи, сюжети та мотиви з творчості Гомера простежуються у Г. Сковороди, П. Білецького-Носенка, П. Куліша, Т. Шевченка. У тридцятих роках XIX століття у Відні Ковшевич здійснив переклад „Іліади”, але він не був опублікованим. У 60-70-х роках О. Навроцький переклав „Іліаду” та „Одіссею”, але його переклади залишилися в рукописах. 1850 року Г. Бондаренко опублікував у „Зорі Галицькій” уривки з „Енеїди”, використавши римований чотирискладовий вірш. У 1863 році С. Руданський здійснив повний переклад „Іліади” і назвав його „Омирова Ільйонянка”. Гекзаметр він замінює народно-пісенним чотиристопним амфібрахієм. 1887 року в альманасі „Складка” в Харкові було опубліковано першу пісню „Іліади” у перекладі Володимира Самійленка. 1894 року у Львові К. Лучаківський видає хрестоматію світової літератури для гімназій „Взори поезії і прози”. У ній були вміщені уривки з „Іліади” К. Климковича та з „Одісеї” П. Ніщинського. Обидва перекладачі спробували відтворити ритмічну структуру гекзаметра, останньому належить перший повний переклад „Одісеї” гекзаметром на українську мову (було надруковано тільки шість пісень). Наведемо зразки перекладів К. Климковича та П. Ніщинського:

*Пісню співай нам, богине, о гніві Пеліда Ахіля,
Гніві страшнім, що Ахайцям сто-сотнього лиха накоїв,
Та прєбогато до Аду повтрчував душ непобідних*

*Лицарів, їх же самих порозкидував псам на поталу
Грізнородному птаству; та Зевеса воля сповнялась
З тої доби, коли вперше у сварці оба роз'єднались,
Людолодець Атрид і хоробрий Ахиль боговигий* [10, с. 1].

⊥UU⊥UU⊥U U⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц
⊥UU⊥UU⊥U U⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц
UUU⊥UU⊥U U⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц атон. (I)
⊥UU⊥UU⊥U UU⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц
UUU⊥UU⊥U U⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц атон. (I)
⊥UU⊥UU⊥U U⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц
⊥UU⊥UU⊥U UU⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц

Згідно з метричною схемою у шостому рядку підрядний сполучник *коли* опинився в ненаголошеній позиції, а в сьомому рядку прикметник *людолодець* має подвійний наголос.

*Так-от в куцах спочивав неборак Одисей богорівний,
Сном та трудами здоланий. Богиня Атена тимчасом
В город пішла Феакійців, у землю народа чужого,
Що проживали колись-то давно в Гіперії широкій,
В близькім сусідстві з Кикльопами, людом жорстоким і диким* [10, с. 10].

⊥UU⊥UU⊥U UU⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц
⊥UU⊥UU⊥U U⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц
⊥UU⊥UU⊥U U⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц
⊥UU⊥UU⊥U U⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц
⊥UU⊥UU⊥U ⊥UU⊥UU⊥U	Д6ц

У п'ятому рядку фіксуємо ненормативну дактилічну цезуру.

Уперше фрагменти перекладу П. Ніщинського з'явилися в одеському альманасі „Нива” (1885 рік), а пізніше повний текст вийшов друком накладом редакції журналу „Правда” (1890-1892 роки). І. Франко одразу зацікавився цією працею [15, с. 104], пророкуючи їй долю „найгарнішої окраси української літератури” [16, с. 337]. Звичайно ж за умови виправлення редакцією невеликих огріхів, зокрема „кривих гекзаметрів” та „невдалих висловів” [16, с. 337].

І. Франко займає особливе місце в освоєнні греко-римської творчості. Він виступає і вдумливим перекладачем, і критиком, і популяризатором, а його оригінальна творчість відзначається використанням античних сюжетів, мотивів, образів, поетичних строфічних і метроритмічних форм. Через таку багатоаспектність перекладацька діяльність І. Франка привертала увагу багатьох дослідників. Зокрема, переклади з античної поезії розглядали такі вчені, як Т. Пачовський, Є. Пеленський, М. Соневицький, Й. Дідик, М. Білик, М. Будник, М. Гольдберг, Й. Кобів, Т. Франко, Й. Баглай, Н. Корж, Л. Скорина, Б. Кузь, І. Лісовий, Б. Баглай-Соляник, Г. Загайська, М. Стріха, А. Содомора, Н. Костенко, Т. Лучук. Проте названі дослідники аналізували лише окремі аспекти перекладацької діяльності письменника, у спектрі відтворення античних форм спадщина І. Франка досліджена недостатньо.

Класичними мовами, античною літературою та історією І. Франко почав цікавитись ще в Дрогобицькій гімназії. Твори Гомера, Софокла, Таціта разом із Біблією справили на нього сильне враження [8, с. 22]. У шостому класі гімназії (1873 рік) як домашню роботу з польської мови І. Франко написав драму „Югурта” та віршовану „Легенду про прибуття Енея в Італію”, фрагмент драми „Ромуль і Рем” було завданням із німецької мови [2, с. 301]. Будучи ще учнем вищих класів, І. Франко переклав трагедії Софокла „Антигону” та „Електру”, дві пісні Гомерової „Одіссеї”. Про них та ще деякі ранні переклади він пише в автобіографічному листі до М. Драгоманова [15, с. 92]. Нині збереглися тільки два тексти: перша пісня „Одіссеї” Гомера та Софоклова „Електра”.

Перший віршований переклад І. Франка з античної поезії – це „Одіссея” Гомера. Молодий письменник вибрав твір, перекладу якого українською мовою ще не було. Саме тоді в Галичині з'явилися фрагменти перекладів „Іліади” в двох варіантах: перший – гекзаметричний – належав галицькому письменнику К. Климковичу, а другий – опрацьований народним віршем – С. Руданському. Очевидно, І. Франко у гімназії читав обидва переклади [15, с. 101], але не скористався жодним із застосованих розмірів. Для своєї „Одіссеї” він обрав ямб і заримував рядки. Відтворивши зміст, письменник свідомо оминув форму (метричний буквалізм – [14, с. 138]) –

йому не сподобався гекзаметричний варіант перекладу К. Климковича. Детальніше про це можна прочитати у розвідці М. Соневицького [15, с. 101–102].

Розмір перекладу Я5-6, але фіксуємо рядки Я4 і Я7, хорейчні, дактилічні й тактовикові верси. Наведемо три рядки перекладу:

*Отож про те від першої хвили
Скажи і нам що-небудь, о богине,
Дочко владителя громової сили* [1, с. 185].
U-U-U-U-U-U-U-U Я4
U-U-U-U-U-U-U-U Я5
-U-U-U-U-U-U-U-U Д4

М. Соневицький характеризує цей переклад як невдалий: „Молодий перекладач не знав ще як слід мови оригіналу і не давав собі ради з текстом, а не раз перекладав невірно окремі вислови” [15, с. 104]. Подібну думку висловив і С. Єфремов. Вже в пізніші роки про цей переклад згадує Н. Костенко [9, с. 3]. Та це було тільки підґрунтя для майбутніх перекладів І. Франка з античної літератури. Хоча до перекладів Гомера письменник повернеться знову аж наприкінці життя.

Переклади гімнів Гомера І. Франко здійснив в 1914–1915 роках. До цього ж періоду належать переклади з творчості Менандра, Гесіода, Геронда, Арістофана, Теокріта, Овідія; нарис „Алкей і Саффо”, розвідка „Де що про Орфея та приписувані йому твори”, студія „Грецькі пародисти”, розвідка „Публій Овідій Назон у Томіді”. Сюди ж входить „Вибір із старогрецьких поетів”, який складають переклади творів 64 давньогрецьких ліриків і добірка з безіменних поетів. У цей період І. Франко також закінчує переклад Мусаєвої поеми під назвою „Геро й Леандер”.

У текстах гімнів І. Франко витримує дактилічний гекзаметр (Д6ц) з останньою хорейною стопою (силабо – тонічний відповідник античного гекзаметра). Ще у 70-х роках І. Франко написав сім кількарядкових творів і об’єднав їх під назвою „Епіграмати і ксенії”. Вони були створені під впливом подібних віршів Ф. Шіллера і Й.-В. Гете. У літературі відомі „Епіграми” Й.-В. Гете та „Ксенії Гете і Шіллера”, які були написані силабо-тонічним відповідником метричного елегійного дистиха (поєднання рядків гекзаметра і пентаметра). Силабо-тонічний відповідник гекзаметра (шестистоповий дактиль з жіночим закінченням, або шестистоповий дактиль з однією хорейною стопою) був уведений у німецьку поезію і теоретично обґрунтований ще Ф. Клопштоком. Й.-В. Гете у своїх епіграмах використовував і дактило-хорейчний, і цезурований шестистоповий дактиль [3, с. 76]. Взавшись за переклад гімнів, І. Франко мав за плечами багату перекладацьку практику: від гекзаметрів Вергілія і аж до елегійних дистихів Овідія, на той час вже були також „зразкові”, за словами М. Зерова, „Майові елегії”.

Переклад тридцяти чотирьох гімнів складається з 2363 рядків. У тексті перекладу 19,6% (464) версів з атонаціями, з них 16% (380) рядків з атонацією у I стопі. Наведемо зразок:

Радуйтеся, Тиндаренки, любителі коників бистрих! [1, с. 264]
-U-U-U-U-U-U-U-U||U-U-U-U-U-U-U-U Д6ц атон. (II)

У 4% (95) версів фіксуємо зрушення наголосу у I стопі:

Так рекла, й Делос був рад і отсе їй у відповідь мовив.
U-U-U-U-U-U-U-U||U-U-U-U-U-U-U-U Д6ц п/сх (I)

У перекладі виявлено 18 (0,8%) гекзаметричних рядків із позасхемним наголосом та атонацією:

Сим словом переконала Стрільця, знать, на те, аби слава...
U-U-U-U-U-U-U-U||U-U-U-U-U-U-U-U Д6ц п/сх (I) атон. (II)

Частка дольникових (дактило-хорейчних) рядків становить 4,7% (111), з них 2,7% складають 7-іктові дольники. Амфібрахічні, дактилічні та дактило-хорейчні гекзаметри було детально розроблено в німецькій літературі [4, с. 313–314], а І. Франко неодноразово послуговувався німецькими перекладами, здійснюючи власні. Наведемо зразки з тексту перекладу:

*Любо тут золотоопоясані ори
[Паню свою] прийняли й одягли в не смертельні шати* [1, с. 257].
-U-U-U-U-U-U-U-U||U-U-U-U-U-U-U-U Дк5 (дактило-хорейчний)
-U-U-U-U-U-U-U-U||U-U-U-U-U-U-U-U Д6ц

У першому рядку хорейні стопи перебувають на I, V позиції, III стопа атонована.

Сих під верхів'ям Тайгета вродила Леда шановна.

└UU└UU└U||U└U└UU└U Дк6 (дактило-хореїчний)

Хореїчні стопи перебувають на IV, VI позиціях.

Весь золотий, буритинами вкрашений, дев'ятиліктевий...

└UU└U└UU||└UU└UU└UU Дк6 (дактило-хореїчний)

Хореїчна стопа перебуває на II позиції.

Сина під поясом я ношу, зі смертним ложе діливши.

└UU└UU└U└U||U└U└UU└U Дк7 (дактило-хореїчний)

Хореїчні стопи перебувають на III, IV, V, VII позиціях.

Дари безсмертні богів величають або муки людей тих.

└UU└UU└U||UU└U└U└UU└U Дк7 (дактило-хореїчний)

Хореїчні стопи перебувають на IV, V, VII позиціях.

Так сказав, але сей час назад скочив прудконогий Гермес.

└U└U└U└U||U└U└UU└U└U Дк8 (дактило-хореїчний)

Дактилічна стопа перебуває на VI позиції.

У перекладі частка тактовикових версів становить 3,1% (73), більша частина їх – це Тк6 (52 рядки – 2,2%):

Живністю любою свій затишити докучливий голод [1, с. 213].

└UUU└UU||U└UUU└UU└U Тк5 (3-3-3-2-1)

Ось непорочну мене маси і любові несвідому.

└UU└UU└U||└UUU└UU└U Тк6 (2-2-0-3-2-1)

Так сказав, і усміхнувся Айдоной, підземелля володар.

└U└UUU└UUU└U||UU└UU└U Тк6 (1-3-3-2-2-1)

Ті ж з огрядного острова летючу післали Ірїду.

└U└UU└UU||U└UU└UU└U Тк6 (1-2-3-2-2-1)

Мов позіхнула, з землі ж вискочив сильний Айдоной.

└UU└UU└U||└UU└UU└U Тк6 (2-2-0-2-2-1)

З німфою гарноволосою мав у темряві до світу забаву.

└UU└UU└UU└U||U└UUU└UU└U Тк7 (2-2-2-1-3-2-1)

Чи як уперве тебе, радість смертним, родила Латона.

└UU└UU└U||└U└UU└UU└U Тк7 (2-2-0-1-2-2-1)

У перекладі фіксуємо 2% (47) іншорозмірних версів. Частка Д7ц складає 1% (25) від загальної кількості рядків, а частка Д5 (дериват гекзаметра) – 0,5% (11). Наведемо зразки:

Йї Зевса-егідодержавця, предивний ти демоне поміж богами [1, с. 557].

└UU└UU└U||U└UU└UU└UU└U Д7ц

Диво таке, мов би йшов не ногами, а тонкими дубами.

└UU└UU└U||UU└UU└UU└UU Д6ц

Бог же, сюди та туди скачучи, в хор їх вірветься.

└UU└UU└U||UU└UU└UU Д5ц (чистий)

В Тенар, де вівці раз в раз м'якорунні пасуться.

└UU└UU└U||UU└UU└U Д5 (дериват гекзаметра)

В статку, багатстві й хвалі, як у домі [нужденнім].

└UU└UU└U||UU└UU└U Д5 (дериват гекзаметра)

Мав він накинений.

Враз корабель многовеслий явився.

└UU└UU Д2

└UU└UU└U||U└U Д4ц

А ти, що держиш Елевсіни

Люд від кадильного диму пахучий, а також і Парос.

UUU└UU└UU Д3 атон. (I)

└UU└UU└U||U└UU└UU└U Д6ц (гекзаметр)

В дім [його] помічника Плути, що наділяє багатство

Людям смертельним.

└U└UUU└U||U└UUU└UU└U Тк6ц (1-3-1-3-2-1)

└UU└U Д2

Частка акцентних рядків у перекладі становить 0,8% (19), найбільше їх у IV гімні – 9 версів. Наведемо зразки:

Вийшовши відтіля, ти над усім смертним родом пануєш [1, с. 202].

└UUUU└||└UU└└U└UU└U Акц7 (4-0-2-0-1-2-1)

З Ісхісом, богоподібним їздцем, сином Елатіона.

└UU└UU└U└U||└UUUU└U Акц6 (2-2-1-1-4-1)

Демофонта, що був роджений з матері Метанейри.

UUU└U└||U└UU└UUUU└U Акц5 (3-1-1-2-4-1)

Той покористується віщуванням неомильним.

└UUU└UUUU└UUU└U Акц4 (3-4-3-1)

У дактилічному гекзаметрі існували три позиції, при яких була можлива цезура. Перша цезура (сильна) перебуває після довгого складу третьої стопи, друга (слабка) – після першого короткого складу третьої стопи, а третя, яка зустрічається після довгого складу четвертої стопи, називається пізньою. Ці три цезури були факультативними, але віршів, у яких не було ні одної, поети уникали. Найбільш поширеною з цезур була перша, сильна [7, с. 73]. Переклад І. Франка астрофічний, неримований, цезура рухома. Помітно переважає чоловіча, що свідчить, як і значна кількість хорейчних стоп у перекладі, про імітацію І. Франком латинського, а не грецького гекзаметру. Частка чоловічої цезури становить 85,9%, жіночої – 11,4%, дактилічної, ненормативної – 1,3%, гіпердактилічної – 1,1%. Також фіксуємо 7 рядків без цезури (0,3%). 80,7% цезур перебувають у сильній позиції, у слабкій – 10,2%, у пізній – 7,1%. Також у тексті фіксуємо ненормативні позиції цезури (після II стопи, після III стопи, всередині IV стопи, після IV стопи) – 1,7% від загальної кількості рядків. Наведемо зразок із перекладу:

Стать до розправи кровавої й бою. Але ти відвагу... [1, с. 260]

└UU└UU└UU└U||U└UU└U Дбц (після I ненагол. IV ст.)

Та, що багато зла вдіяла славному роду людському.

└UU└UU└UU||└UU└UU└U Дбц (після III ст.)

Насамкінець відзначимо й те, що здійснені наприкінці життя переклади І. Франка з творчості Гомера належать до періоду, коли на заваді намаганням письменника стояла хвороба. У тексті подекуди фіксуємо ненормативні наголоси, лексеми опиняються в ненаголошеній позиції, складні слова метрично наголошуються двічі:

Сам же ти, далековлучний, володарю наш Аполлоне... [1, с. 206]

└UU└UU└U||U└UU└UU└U Дбц

Прикметник далековлучний має подвійний наголос.

Потім поплив узадгузь на восток, наче сонцю навстрічу.

└UU└UU└UU└||UU└UU└U Дбц

Порівняльний сполучник *наче* перебуває в ненаголошеній позиції.

Смертних і птахів, повітря жильців, і всю [земну] звірину.

└UU└UU└UU└||UU└UU└U Дбц

Словоформи *птахівта земну* згідно з метричною схемою мають наголос на першому складі, хоч наголошувати треба останній.

Отже, переклади гімнів Гомера І. Франко здійснив в 1914-1915 роках, застосувавши при цьому силабо-тонічний відповідник античного гекзаметру – Дбц. Від часу свого першого віршованого перекладу – фрагментів „Одісеї” Гомера – письменник пройшов еволюцію в поглядах на переклад, синхронізувавши відтворення змісту та форми протоджерел. На якості перекладів позначився стан здоров’я І. Франка. Крім позасхемних наголосів та атонацій у рядках, фіксуємо також дольникові (дактило-хорейчні), тактовикові, іншорозмірні та акцентні верси. Часто спостерігаємо зміни характеру цезури, ненормативні та подвійні наголоси в словах. Перекладаючи гімни, письменник дотримувався латинської, а не грецької традиції, свідченням чого є значна кількість хорейчних стоп у рядках та домінування чоловічої цезури (85,9%). Більшість цезур у гексаметрах перебуває в сильній позиції, частка таких версів становить 80,7%.

Література

1. Франко І. Зібрання творів : [у 50 т.]. Т. 8 / І. Франко ; АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1977. – 638 с.

2. Білик М. „Едіп цар” Софокла у перекладі Івана Франка / М. Білик // Іван Франко : статті і матеріали. – 1960. – Зб. 7. – С. 301–322.
3. Бунчук Б. Віршування Івана Франка : моногр. / Борис Бунчук ; [наук. ред. д. філол. н., проф. Мельничук Б. І.] ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2000. – 308 с.
4. Бунчук Б. Дольникові форми у поетичній творчості Лесі Українки // Український дольник : Колективна монографія ; за ред. Н. В. Костенко ; упор. О. М. Собачко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 310–324.
5. Гальчук О. „...Не минає міг!” : Античний текст у поетичному просторі українського модернізму 1920-1930-х років : монографія / О. Гальчук. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2013. – 552 с.
6. Гаспаров М. Русский гексаметр и другие национальные формы гексаметра // М. Л. Гаспаров. Избранные труды. – Том III. О стихе. – М., 1997. – С. 245–249.
7. Дрейдж Ч. Алкеева строфа в русской поэзии / Ч. Л. Дрейдж // Славянский стих : лингвистика и культура стиха. VII. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 72-85.
8. Корнійчук В. Ліричний універсум І. Франка : горизонти поетики / В. Корнійчук. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – 488 с.
9. Костенко Н. Про гексаметр та інші форми античного вірша в українській поезії ХХ ст. / Наталія Костенко // Słowiańska Metryka Porównawcza. IX. Heksamet. Antyczne wzorce i strofy w literaturach słowiańskich. Praca zbiorowa pod redakcją Michała Łotmana i Lucylli Pszczółowskiej – Instytut badań literackich PAN Wydawnictwo. – Warszawa, 2011. – S. 190-216.
10. Лучаківський К. Взори поезії і прози для п'ятої класи цісарсько-королівської гімназії у Галичині / К. Лучаківський. – Львів, 1894. – 175 с.
11. Лучук Т. „Із Мойрони Византійки”: Погляд через століття / Тарас Лучук // Вісник Львівського університету. – Львів, 2011. – Вип. 55. Серія філологічна. – С. 254–263.
12. Пачовський Т. „Метаморфози” Овідія в українській літературі / Т. Пачовський // Публії Овідій Назон. До 2000-річчя з дня народження. – Львів : Видавництво Львівського університету. – 1960. – С. 69–79.
13. Смотрицький М. Граматика / М. Смотрицький. – М., 1721. – 492 с.
14. Содомора А. На шляху поступу : Іван Франко – перекладач античної літератури / Андрій Содомора // Дзвін. – 2009. – Чис. 5/6. – С. 137–142.
15. Соневицький М. Франкові переклади з античних авторів / М. Соневицький // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. CLXXI. Збірник філологічної секції. – Т. 24. – Нью-Йорк – Париж, 1959. – С. 92–142.
16. Франко І. Гомерова „Одіссея”. Гексаметром на мову українсько-руську перевірявав Петро Байда / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 27. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 337.
17. Чамата Н. Про особливості раннього українського гексаметра / Ніна Чамата // Слово і Час. – 2010. – № 6. – С. 105–116.